

Andrzej Białkiewicz*

TRWANIE, PRZEMIJANIE A FUNKCJA

Problemy trwania i przemijania architektury w powiązaniu z jej funkcją przedstawiono na przykładzie wybranego zespołu budownictwa paulińskiego. Mimo modyfikacji na przestrzeni 400 lat funkcja nie ulegała zasadniczym zmianom, a architektura była dostosowywana do nowych, zmieniających się potrzeb. I tak trwa przez wieki, choć wciąż starannie konserwowana.

Słowa kluczowe: architektura, kościół, klasztor, kaplica, zakon, konserwacja

Architektura sakralna zwraca zainteresowanie zarówno krytyków sztuki, jak i zwykłych odbiorców. Kościoły powstałe w różnych epokach znalazły trwałe miejsce w dziedzictwie kulturowym. Architektura tych obiektów wyróżnia przestrzeń, w których zaistniała, a walory estetyczne i prestiżowe nobilitują ją w naszej świadomości. Budowle sakralne w znacznym wymiarze określają podstawowe nurty w historii architektury, a zasięg oddziaływania (...) i trwałość jej form pozwala widzieć w niej syntezę tradycji i nowoczesności [1]. Niektóre budowle sakralne wyróżniają się spośród innych, charakteryzując się odmiennością nadaną im przez inwestorów, jak np. paulinów. Ich realizacje bardzo często wzbudzają duże zainteresowanie oraz trafiają w gusta odbiorców. Paulini starannie traktują swą religijną misję, a to pozwala im na trwanie przez wieki. Generał Zakonu Paulinów napisał: *To długie trwanie z jednej strony budzi niekłamną satysfakcję, jednak – z drugiej – przyszłość mająca taki fundament rodzi świadomość wielkiej odpowiedzialności. W takich chwilach odwołujemy się do dziedzictwa duchowego i kulturowego Zakonu. Wycisnęło ono szczególne piętno w historii Kościoła, Środkowej Europy, a szczególnie w dziejach dwóch krajów: Węgier i Polski. (...) wkład paulinów w polskie*

dzieje i polską kulturę jest nie do przekreślenia i nie do przecenienia [2]. Warto wspomnieć, że dzięki aktywności generałów, prowincjałów oraz przeorów zakon paulinów zatrudniał najwybitniejszych architektów i artystów zarówno polskich, jak i europejskich, którzy stworzyli trwałe po dziś dzień wartości z ich nieprzemijającą nadal aktualną funkcją.

Architektura paulińska została ukształtowana prawie przed VII wiekami. Formowanie się architektury zakonu paulinów ściśle związane jest z historią zakonu. Pierwsze stulecia kultury i architektury paulinów zostały dość szczegółowo przebadane [3]. W początkowym okresie paulini byli zakonem pustelniczym. Około połowy XIV wieku, gdy zakon nie był już typowo pustelniczym powstały załączki charakterystycznego rozmieszczenia wznoszonych obiektów. Zabudowa składała się z dużego kościoła, z którym od strony północnej łączył się klasztor. Kościół był połączony z domową kaplicą, chórem dla odprawiania nocnych psalmów [4]. Budynki gospodarcze przylegały do klasztoru lub znajdowały się w jego pobliżu. Formy architektury paulińskiej powstały i ewoluowały w wielu krajach europejskich. Ukształtowane przez wieki przetrwały do czasów współczesnych i są stosowane w nowych kościołach i klasztorach.

* Białkiewicz Andrzej, dr hab. inż. arch., prof. PK, Politechnika Krakowska, Wydział architektury, Zakład Malarstwa, Rysunku i Rzeźby.

1. Częstochowa, Św. Barbara, klasztor oo. Paulinów, elewacja frontowa (fot. A. Białkiewicz, 2008)
2. Częstochowa, Św. Barbara, klasztor oo. Paulinów, elewacja frontowa (fot. A. Białkiewicz, 2011)
3. Częstochowa, Św. Barbara, kaplica „Nad Źródłem” (fot. A. Białkiewicz, 2008)
4. Częstochowa, Św. Barbara, kaplica „Nad Źródłem” (fot. A. Białkiewicz, 2011)

Aktualnie architektura ta jest obecna, wraz ze swymi charakterystycznymi kształtami na wszystkich kontynentach. Formy charakterystyczne dla niej wynikają przede wszystkim z funkcji. Pomimo przemian stylowych niewątpliwie zachowuje ona swą tożsamość przez siedem wieków swego trwania. Trzeba jednak postawić pytanie: czy trwanie i przemijanie architektury ma związek z jej funkcją? Problemy te przedstawię na przykładzie zespołu kościoła, klasztoru i kaplicy „Nad Źródłem” pw. Św. Barbary i Andrzeja Apostoła w Częstochowie.

Zezwolenie na budowę kościoła i klasztoru zostało wydane przez nuncjusza apostolskiego Mariusza Philonardi w roku 1639. Obiekty te zaplanowano obok drewnianego krzyża i kaplicy św. Barbary – w miejscu znieważenia Obrazu Matki Bożej Częstochowskiej w 1430 roku. Budowę zakończono w roku 1642. Odnosić do autora projektu nie udało się dotychczas odnaleźć żadnych informacji.

Kościół zakomponowano wzdłuż osi zbliżonej do kierunku północ – południe, jako jednonawowy, nieorientowany, fasadą zwrócony w kierunku Jasnej Góry. Od strony północnej, osiowo dobudowano wieżę. Po wschodniej stronie do prezbiterium przylegała zakrystia. Prezbiterium i nawę przykryto smukłym dachem dwuspadowym, natomiast zakrystię dachem pulpitowym. Od strony wschodniej wzniesiono klasztor nowicjacki. Był to budynek dwukondygnacyjny, podpiwniczony, na rzucie zbliżonym do kwadratu przykryty dachami dwuspadowymi. Całe założenie kościoła i klasztoru ogrodzono murem z kamienia wapiennego. W jego obrębie powstały budynki przeznaczone dla rodzin pracowników klasztoru oraz budynek sanitarny.

Już po kilkunastu latach zaistniała konieczność przeprowadzania prac budowlanych oraz przebudów związanych z potrzebami funkcjonalnymi. W trakcie oblężenia Jasnej Góry przez Szwedów w roku 1655, kościół i klasztor zostały zniszczone. Obudowano je

w roku 1657 [5]. W roku 1660 nad zakrystią wybudowano oratorium, które zostało połączone z klasztorem krytym przejściem [6]. W latach 1702, 1704, 1709 w czasie wojny północnej kościół i klasztor zostały ponownie uszkodzone [7]. Po raz kolejny kościół uległ zniszczeniu w czasie konfederacji barskiej (1768–1772), wkrótce po tym został odrestaurowany [8]. W roku 1773 wzniesiono nawy boczne nakryte płaskimi dachami pulpitowymi. Jednonawowy kościół stał się trójnawową bazyliką. Ingerencja ta spowodowała zmianę kompozycji obiektu. Z dotychczasowej, smukłej sylwety bryła otrzymała proporcje przysadziste, a charakter elewacji zmienił się z układu wertykalnego na horyzontalny. W 1891 roku, 27 lat po kasacie klasztoru utworzono parafię. Wkrótce rozpoczęto przebudowę kościoła oraz budynku klasztorowego. Od strony zachodniej do prezbiterium dobudowano kaplicę, natomiast elewacje kościoła oraz wieżę otynkowano. Główne wejście otrzymało neobarokowy portal. Celem prac budowlanych w klasztorze była adaptacja jego pomieszczeń do nowych potrzeb. Nie przywiązywano znaczenia do walorów historycznych i architektonicznych obiektu. Część okien zamurowano, wprowadzono nowe, zaburzając tektonikę kompozycji elewacji. Usunięto barokowe zwieńczenie ryzalitu na fasadzie klasztoru.

W trakcie działań wojennych w styczniu 1945 roku kościół i klasztor uległy dewastacji. W tym samym roku rozpoczęto ich odbudowę. Wkrótce okazało się, że pośpiesznie wykonywane prace w sposób doraźny zabezpieczyły te obiekty, jednak pod względem technicznym charakteryzowały się wieloma usterkami. W roku 1950 rozpoczęto remont kościoła, który trwał do roku 1975.

W dniu 30 czerwca 1997 roku parafia św. Barbary i św. Andrzeja Apostoła została przekazana Paulinom. W roku 2006 wykonano projekt konserwatorski elewacji kościoła i klasztoru oraz kaplicy [9]. Generalnie program prac konserwatorskich sprowadzał się

do zachowania historycznie ukształtowanej formy całego założenia. W istniejącej kompozycji brył czytelne były zasadnicze nawarstwienia stylowe. Elewacje najstarszej części kościoła były wykonane z cegły, natomiast formy późniejsze były tynkowane. W projekcie założono utrzymanie takiej kompozycji, co umożliwia czytelne określenie faz budowy. W listopadzie 2006 roku został opracowany *Program prac konserwatorskich elewacji kościoła* [10], w którym szczegółowo przedstawiono technologię ich konserwacji.

W projekcie konserwatorskim budynku klasztoru założono ujednolicenie tektoniki elewacji, przywrócenie pierwotnych detali, odtworzenie usuniętych gzymśów, cokołów oraz opasek przy otworach okiennych. W miejscach zamurowanych otworów okiennych zaprojektowano wnęki z opaskami.

Według przekazów, w miejscu gdzie w roku 1430 sprofanowano wykradziony z Jasnej Góry Cudowny Obraz Matki Bożej Częstochowskiej, wytrysnęło źródło. Najpierw ustawiono tu drewniany krzyż, następnie wykonano ujęcie wody w formie studni oraz wybudowano nad nią kapliczkę. W materiałach źródłowych pojawiają się informacje dotyczące odnawiania Kaplicy. Pewne informacje zawierają rysunki autorstwa o. Ignacego Pokorskiego z około roku 1732, na których Kaplica przedstawiona została w formach zbliżonych do jej współczesnego wizerunku. W roku 1836 Kaplica była remontowana, a w roku 1851 Paweł Mączyński wykonał do niej obraz Matki Bożej Częstochowskiej. Z opisu pochodzącego z 1860 r. wiemy, że wewnątrz Kaplicy była studnia, na jej ścianie zachodniej znajdował się ołtarz, a do wnętrza prowadziło troje drzwi w formie żelaznych krat [11]. Forma studni – ujęcia wody ulegała przemianom, co widoczne jest na fotografiach z końca XIX i początków XX wieku.

Na początku naszego stulecia Kaplica była w złym stanie technicznym. Nie było już obudowy studni, mensy ołtarzowej, a polichromia ołtarza była w szczątkowych

fragmentach. Zniszczone były detale gzymśów, pilastrów, głowic oraz baz pilastrów. Projekt zakładał przywrócenie pierwotnej formy Kaplicy, z odtworzeniem detali architektonicznych w jej wnętrzu i na elewacjach oraz rekonstrukcję ołtarza.

Można stwierdzić, że po przeprowadzonych pracach konserwatorskich architektura paulińska zespołu sakralnego p.w. św. Barbary i św. Andrzeja Apostoła w Częstochowie odzyskała swe walory.

W zagadnieniach trwania i przemijania architektury istotnym wydaje się kontekst jej funkcji. Architektura związana jest bowiem z użytecznością. W klasztorach paulińskich dokonała się ewolucja z życia pustelniczego do konieczności angażowania się w sprawy społeczne. Wynikło to z powodu ogromnej ilości pielgrzymów przybywających do tych klasztorów. Paulini często budowali dla nich apteki z własnymi laboratoriami, biblioteki medyczne, szpitale, domy pielgrzymy, a nawet drukarnie. Poza charakterystyczną formą powiązania kościoła i klasztoru, będącą wynikiem połączenia czynności klasztornych i parafialnych, ta zabudowa wynikająca z niezbędnych funkcji dla obsługi pielgrzymów również decydowała o charakterze architektury paulińskiej. Architektury, której w tak wyrazistej formie, nie posiadają klasztory innych zgromadzeń.

W tym konkretnym przypadku, charakterystycznym dla budownictwa paulińskiego, funkcja, chociaż się nieco przekształcała, to jednak nie ulegała zasadniczym zmianom. Formy architektury na przestrzeni prawie 400 lat były dostosowywane do nowych, zmieniających się potrzeb użytkowników. Wydaje się, że jest to powodem, iż architektura tego zespołu nadal trwa i jest pieczołowicie konserwowana. Natomiast nowe techniki i technologie służące do zachowania tej architektury, do jej szeroko rozumianej konserwacji, wpływają nie tylko na jej trwanie, ale przyczyniają się do zachowania jej tożsamości i klimatu. Tak więc *ideały, które przyświecały paulinom w średniowie-*

czu i nowożytności są najwyraźniej tak samo aktualne w dniu dzisiejszym. Tam, gdzie to możliwe i gdzie tego wymaga duch czasów nowoczesnych mamy do czynienia z bezpośrednią kontynuacją. Tam, gdzie przeszłość wydaje się już nieodwołalnie zamknięta

prowadzone są badania naukowe podtrzymujące pamięć o dawnych osiągnięciach. To dzięki tym nurtom nauki i kultury paulińskiej szacowne klasztory „białych mnichów” nie stały się dzisiaj tylko martwymi muzeami dawnej sztuki i kultury [12].

PRZYPISY

- [1] por.: J. Rabiej, *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich. Świątynia fenomenem kulturowym*, Gliwice 2004, s. 10.
 [2] O. I. Matuszewski, Generał Zakonu Paulinów. Wstęp [w:] J. Golonka, J. Żmudziński, *Mecenat kulturalny i artystyczny paulinów polskich. Jubileusz 700-lecia Zakonu Paulinów*, Jasna Góra w Częstochowie 2008, s. 4, 5.
 [3] T. Guzik, R. Á. Fehérváry, *A. magyar pálos rendi Építészeti kialakulása, első periódusa* [w:] *Különlenyomat az építészeti építészttudomány*, X, Budapest 1980, s. 193–228.
 [4] [za:] J. Zbudniewek, *Paulini wczoraj i dzisiaj* [w:] *Studia Claromontana* 25, Warszawa 2007, s. 51.
 [5] Z. Rozanow, E. Smulikowska, *Stare i Nowe Miasto. Częstochówka i Przedmieścia*. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. IV, cz. I, Warszawa 1995, s. 9.

- [6] Archiwum Paulinów na Jasnej Górze 741 s. 74 i n.; S. Tomoń, ZP, *Fundacja paulińskiego klasztoru i kościoła pw. śś. Barbary i Andrzeja Ap. w Częstochowie w pierwszej połowie wieku XVII*, [w:] *Studia Claromontana* 23, 2005, s. 206.
 [7] Z. Rozanow, E. Smulikowska, *op.cit.*, s. 9.
 [8] Ibidem, s. 10.
 [9] Autorem projektu konserwatorskiego jest A. Białkiewicz.
 [10] D. Czapczyńska-Kleszczyńska, M. Ćwięczek, *Kościół pw. Śś. Barbary i Andrzeja AP. Przy Klasztorze oo. Paulinów w Częstochowie. Program prac konserwatorskich elewacji kościoła*. 2006.
 [11] J. Lompa, *Przewodnik dokładny dla odwiedzających świątę, od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Maryi na Jasnej Górze w Częstochowie*, Warszawa 1860.
 [12] J. Golonka, J. Żmudziński, *op.cit.*, s. 21.

BIBLIOGRAFIA

Czapczyńska-Kleszczyńska D., Ćwięczek M., *Kościół pw. Śś. Barbary i Andrzeja AP. Przy Klasztorze oo. Paulinów w Częstochowie. Program prac konserwatorskich elewacji kościoła*, 2006.
 Golonka J., Żmudziński J., *Mecenat kulturalny i artystyczny paulinów polskich. Jubileusz 700-lecia Zakonu Paulinów*, Jasna Góra w Częstochowie 2008.
 Guzik T., Fehérváry R. Á., *A. magyar pálos rendi Építészeti kialakulása, első periódusa* [w:] *Különlenyomat az építészeti építészttudomány*, X, Budapest 1980.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. IV, cz. I, Warszawa 1995.
 Lompa J., *Przewodnik dokładny dla odwiedzających świątę, od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Maryi na Jasnej Górze w Częstochowie*, Warszawa 1860.
 Rabiej J., *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich. Świątynia fenomenem kulturowym*, Gliwice 2004.
Studia Claromontana 23, Warszawa 2005.
Studia Claromontana 25, Warszawa 2007.